

**MOLIYAVIY HISOBOT ELEMENTLARINING NAZARIY ASOSLARI
VA ULARNING XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR
FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI**

Bositova Samiya Bahodir qizi

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti
UOS BA (HONS) Buxgalteriya hisobi va moliya fakulteti 3- bosqich talabasi
bositovasamiya@gmail.com

**THEORETICAL FOUNDATIONS OF FINANCIAL STATEMENT ELEMENTS
AND THEIR IMPORTANCE IN THE ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES**

Bositova Samiya

3rd-year student of the UOS BA (HONS) Accounting and Finance program
Tashkent International University of Financial Management and Technologies
bositovasamiya@gmail.com

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭЛЕМЕНТОВ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ
И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ**

Боситова Самия Баходир кизи

Студентка 3 курса направления «UOS BA (HONS) Бухгалтерский
учет и финансы» Ташкентский международный университет
финансового менеджмента и технологий
bositovasamiya@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada moliyaviy hisobot elementlarining nazariy asoslari, ularning iqtisodiy mazmuni hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi ahamiyati tahlil qilingan. Aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlarning mohiyati, ularni tan olish va baholash tamoyillari ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, moliyaviy hisobot elementlarining o‘zaro bog‘liqligi hamda korxonaning moliyaviy holatini baholashdagi roli asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida moliyaviy hisobot elementlarining to‘g‘ri aks ettirilishi boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim omil ekanligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: moliyaviy hisobot, aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad, xarajatlar, baholash, IFRS

Abstract: This article examines the theoretical foundations of financial statement elements and their significance in the activities of economic entities. The essence of assets, liabilities, equity, income, and expenses, as well as their recognition and measurement principles, are analyzed from a scientific perspective. Furthermore, the interrelationship of financial reporting elements and their role in assessing the financial

position of enterprises are substantiated. The study concludes that the proper recognition and measurement of financial statement elements play a crucial role in effective decision-making.

Keywords: financial reporting, assets, liabilities, equity, income, expenses, measurement, IFRS

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы элементов финансовой отчетности и их значение в деятельности хозяйствующих субъектов. Проанализированы сущность активов, обязательств, капитала, доходов и расходов, а также принципы их признания и оценки. Обоснована взаимосвязь элементов финансовой отчетности и их роль в оценке финансового состояния предприятия. В результате исследования установлено, что правильное отражение элементов отчетности является важным фактором принятия управленческих решений.

Ключевые слова: финансовая отчетность, активы, обязательства, капитал, доходы, расходы, оценка, МСФО

Kirish

Zamonaviy globallashuv sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining samaradorligini baholashda moliyaviy hisobot tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy hisobot korxonaning moliyaviy holati, moliyaviy natijalari va pul oqimlari to‘g‘risidagi muhim axborotlarni umumlashtirgan holda taqdim etadi hamda investorlar, kreditorlar, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar uchun qaror qabul qilishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, moliyaviy hisobotning ishonchliligi, aniqligi va taqqoslanish imkoniyati iqtisodiy munosabatlarning barqaror rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotning markaziy qismi uning elementlari — aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlardan iborat bo‘lib, ular korxonaning iqtisodiy resurslari, moliyaviy majburiyatlari hamda faoliyat natijalarini tizimli ravishda aks ettiradi. Ushbu elementlar o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, ular asosida buxgalteriya balansining fundamental tengligi shakllanadi hamda moliyaviy natijalar aniqlanadi. Har bir elementning to‘g‘ri talqini, tan olinishi va baholanishi moliyaviy axborotning haqqoniyligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Adabiyotlar sharhi

Moliyaviy hisobot elementlarining nazariy asoslari va ularning iqtisodiy mohiyati ko‘plab xorijiy hamda mahalliy olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Xususan, moliyaviy hisobotning konseptual asoslari International Accounting Standards Board tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda moliyaviy hisobot elementlarining ta’rifi, tan olinishi va baholanish mezonlari tizimli ravishda yoritilgan. Ushbu konseptual asosga

ko'ra, aktivlar, majburiyatlar va kapital moliyaviy holatni, daromad va xarajatlar esa moliyaviy natijalarni aks ettiruvchi asosiy kategoriyalar sifatida talqin etiladi[1].

Xorijiy olimlardan Stephen J. Gray va Christopher Nobes moliyaviy hisobotning xalqaro jihatlarini o'rganib, turli mamlakatlarda hisob tizimlari o'rtasidagi farqlar va ularning moliyaviy hisobot elementlariga ta'sirini tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlarida moliyaviy hisobot elementlarining shakllanishi iqtisodiy muhit, huquqiy tizim va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liqligi asoslab berilgan[2].

Shuningdek, Barry Elliott va Jamie Elliott tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda moliyaviy hisobot elementlarining amaliy qo'llanilishi, ularni baholash usullari va moliyaviy natijalarni aniqlashdagi o'rni batafsil yoritilgan. Ular moliyaviy hisobot elementlarini baholashda tarixiy qiymat, joriy qiymat va diskontlangan qiymat kabi usullarni qo'llash zarurligini ta'kidlaydi[3].

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham mazkur masala keng o'rganilgan. Jumladan, Do'smurotov R.D. o'z asarlarida buxgalteriya hisobi va auditning nazariy asoslarini yoritib, moliyaviy hisobot elementlarining iqtisodiy mazmuniga alohida e'tibor qaratgan[4]. Hamdamov B.Q. esa moliyaviy hisobotni shakllantirish jarayonida elementlarning to'g'ri tasnifi va baholanishi korxonalar moliyaviy holatini haqqoniy aks ettirishda muhim omil ekanligini asoslab bergan[5].

Bundan tashqari, xalqaro amaliyotda International Federation of Accountants tomonidan ishlab chiqilgan standartlar va tavsiyalar moliyaviy hisobot sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu tashkilot tomonidan ilgari surilgan yondashuvlar moliyaviy axborotning shaffofligi, ishonchliligi va taqqoslanishini ta'minlashga qaratilgan[6].

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy hisobot elementlarining to'g'ri tan olinishi va baholanishi korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirish, moliyaviy risklarni kamaytirish hamda boshqaruv qarorlarini samarali qabul qilishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois mazkur sohada ilmiy izlanishlar davom etmoqda va moliyaviy hisobot elementlarini takomillashtirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tahlil va natijalar

Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari tizimi, xususan, International Accounting Standards Board tomonidan ishlab chiqilgan Konseptual asos (Conceptual Framework for Financial Reporting), moliyaviy hisobot elementlarining nazariy negizini belgilab beradi. Mazkur hujjatda moliyaviy hisobotning maqsadi, sifat ko'rsatkichlari (relevance, faithful representation), shuningdek elementlarni tan olish (recognition) va baholash (measurement) mezonlari aniq ko'rsatib berilgan. Bu esa turli mamlakatlarda faoliyat yurituvchi korxonalar hisobotlarini yagona metodologiya asosida shakllantirish va ularni xalqaro darajada taqqoslash imkonini yaratadi.

Hozirgi kunda milliy hisob tizimlarini xalqaro standartlarga moslashtirish

jarayoni kuchayib bormoqda. Shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida ham moliyaviy hisobotni xalqaro standartlar asosida yuritish, korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirish va moliyaviy shaffoflikni ta’minlashning muhim sharti sifatida qaralmoqda. Bu esa moliyaviy hisobot elementlarini chuqur o‘rganish, ularning iqtisodiy mazmunini keng tahlil qilish va amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash zaruratini yanada oshiradi.

Shu sababli mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi moliyaviy hisobot elementlarining nazariy asoslarini tizimli ravishda o‘rganish, ularning iqtisodiy mohiyatini ochib berish hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari moliyaviy hisobot tizimini takomillashtirish, boshqaruv qarorlarini samarali qabul qilish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Moliyaviy hisobot elementlari — bu korxonaning moliyaviy holati va faoliyati natijalarini aks ettiruvchi asosiy tarkibiy qismlardir. Ular konseptual asosda aniq belgilangan bo‘lib, moliyaviy hisobotda tan olinadigan va baholanadigan iqtisodiy obyektlarni tashkil etadi.

Moliyaviy hisobot elementlari quyidagilardan iborat:

1. **Aktivlar**
2. **Majburiyatlar**
3. **Kapital (o‘z mablag‘lar)**
4. **Daromadlar**
5. **Xarajatlar**

Ushbu elementlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ular korxonaning moliyaviy holatini to‘liq aks ettiradi. Har bir element o‘zining iqtisodiy mazmuni, tan olinishi va baholanish usullari bilan ajralib turadi.

Aktivlarning mohiyati va ularni hisobda aks ettirish

Aktivlar – bu korxonadan tomonidan nazorat qilinadigan, o‘tgan xo‘jalik faoliyati natijasida shakllangan va kelajakda iqtisodiy foyda keltiradigan resurslardir.

Aktivlarning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- ular korxonadan tomonidan **nazorat qilinadi**;
- o‘tgan faoliyat natijasida **hosil bo‘lgan**;
- kelajakda **iqtisodiy foyda** keltiradi.

Aktivlar quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. **Joriy (aylanma) aktivlar** – pul mablag‘lari, qisqa muddatli investitsiyalar, debitorlik qarzlari, zaxiralar;
2. **Uzoq muddatli (doimiy) aktivlar** – asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, uzoq muddatli investitsiyalar.

Aktivlarni hisobda to'g'ri aks ettirish korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashda muhim ahamiyatga ega. Aktivlar qiymatini noto'g'ri baholash foyda va kapital miqdoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Majburiyatlarning iqtisodiy mazmuni

Majburiyatlar – bu korxonaning o'tgan hodisalar natijasida paydo bo'lgan va kelajakda iqtisodiy foyda chiqib ketishiga olib keladigan majburiyatlaridir.

Majburiyatlarning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- korxonada zimmasida **yuridik yoki axloqiy majburiyat** mavjud;
- bu majburiyat **o'tgan hodisalar** natijasida vujudga kelgan;
- kelajakda **iqtisodiy resurslar chiqib ketadi** (masalan, pul to'lovlari).

Majburiyatlar ikki turga bo'linadi:

1. **Qisqa muddatli majburiyatlar** – bir yil ichida to'lanishi kerak bo'lgan qarzlilar (kreditorlik qarzlari, qisqa muddatli kreditlar).

2. **Uzoq muddatli majburiyatlar** – bir yildan ortiq muddatda to'lanadigan qarzlilar (uzoq muddatli kreditlar, obligatsiyalar).

Majburiyatlarni to'g'ri aks ettirish korxonaning to'lov qobiliyatini baholash va moliyaviy mustaqillik darajasini aniqlashda muhimdir.

Kapitalning iqtisodiy mohiyati

Kapital – bu korxonaning aktivlari va majburiyatlari o'rtasidagi farq bo'lib, korxonada egalari ulushi sifatida qaraladi. Ya'ni, kapital – bu xo'jalik subyekting o'z mablag'i hisoblanadi.

Kapital quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

• **Ustav kapitali** – korxonada tashkil etilganda muassislar tomonidan kiritilgan mablag'lar;

• **Qo'shimcha kapital** – aktivlarning qayta baholanishi yoki qo'shimcha sarmoya kiritilishi natijasida hosil bo'lgan mablag'lar;

• **Ta'minlanmagan foyda (zarar)** – o'tgan yillar foyda yoki zararining yig'indisi.

Kapital korxonaning moliyaviy mustaqilligi va barqarorligining asosiy ko'rsatkichi bo'lib, investorlar uchun ishonchlilik kafolati sifatida xizmat qiladi.

Daromad va xarajatlar tushunchasi

Moliyaviy natijalarni aniqlashda **daromad** va **xarajatlar** elementlari asosiy rol o'ynaydi.

DAROMAD

Daromad — bu korxonaning iqtisodiy foydasining oshishiga olib keladigan, aktivlar oqimi yoki majburiyatlarning kamayishi shaklida ifodalangan miqdordir.

Daromad quyidagi manbalardan shakllanadi:

- asosiy faoliyatdan tushum (mahsulot va xizmatlar savdosi);
- boshqa faoliyatdan daromad (foizlar, dividendlar, ijaralar).

XARAJATLAR

Xarajatlar — bu iqtisodiy foydaning kamayishiga olib keladigan, aktivlar chiqimi yoki majburiyatlarning ortishi natijasida yuzaga keladigan summalaridir. Xarajatlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish xarajatlari;
- ma'muriy xarajatlar;
- moliyaviy xarajatlar;
- soliq to'lovlari.

Daromad va xarajatlar o'zaro bog'liq bo'lib, ular asosida korxonaning **sof foydasi** aniqlanadi. Bu foyda korxonaning iqtisodiy faoliyat samaradorligini ko'rsatadi.

Moliyaviy hisobot elementlari bo'yicha umumlashtirilgan jadval

Element	Ta'rifi	Asosiy belgilar	Turlari / tarkibi	Baholash usullari	Ahamiyati
Aktivlar	Korxonadan tomonidan nazorat qilinadigan va kelajakda iqtisodiy foyda keltiradigan resurslar	Nazorat qilinadi; o'tgan faoliyat natijasi; kelajakda foyda	Joriy aktivlar; Uzoq muddatli aktivlar	Tarixiy; joriy; sof amalga oshiriladigan; diskontlangan qiymat	Moliyaviy barqarorlikni baholash
Majburiyatlar	O'tgan hodisalar natijasida yuzaga kelgan qarzlilar	Yuridik/axloqiy majburiyat; resurs chiqishi	Qisqa muddatli; Uzoq muddatli	Tarixiy; joriy; diskontlangan qiymat	To'lov qobiliyatini baholash
Kapital	Aktivlar va majburiyatlar o'rtasidagi farq	Egalik ulushi; qoldiq qiymat	Ustav kapitali; qo'shimcha kapital; taqsimlanmagan foyda	Qoldiq qiymat	Moliyaviy mustaqillik
Daromadlar	Iqtisodiy foydaning oshishi	Aktivlar ortishi yoki majburiyatlar kamayishi	Asosiy faoliyat; boshqa daromadlar	Bozor qiymati	Faoliyat samaradorligi
Xarajatlar	Iqtisodiy foydaning kamayishi	Aktivlar kamayishi yoki majburiyatlar ortishi	Ishlab chiqarish; ma'muriy; moliyaviy; soliqlar	Tarixiy/joriy qiymat	Foyda aniqlash

Hisobot elementlarini baholash tamoyillari

Moliyaviy hisobot elementlarini tan olish va baholash konseptual asosning muhim qismidir. Baholash — bu moliyaviy hisobotda elementlarni ifodalash uchun ularning qiymatini aniqlash jarayonidir.

Asosiy baholash usullari:

1. **Boshlang'ich (tarixiy) qiymat** – aktivlar yoki majburiyatlar dastlabki xarajatlar bo'yicha baholanadi;
2. **Joriy (bozor) qiymat** – aktivlar yoki majburiyatlar hozirgi bozor narxida baholanadi;
3. **Sof amalga oshiriladigan qiymat** – aktivlarning sotish yoki foydalanishdan kutilayotgan foydasi;
4. **Diskontlangan qiymat** – kelgusidagi pul oqimlarining hozirgi qiymati.

Baholashning to'g'ri usuli tanlansa, hisobotdagi axborotning ishonchliligi ortadi va foydalanuvchilar uchun dolzarb ma'lumotlar taqdim etiladi.

Hisobot elementlarining o'zaro bog'liqligi

Moliyaviy hisobot elementlari o'zaro uzviy bog'langan. Ularning o'zaro aloqasi quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Aktivlar} = \text{Majburiyatlar} + \text{Kapital}$$

Bu tenglama buxgalteriya balansining asosiy tamoyilidir. Daromad va xarajatlar esa korxonaning kapitalining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni sof foyda (yoki zarar) korxonaning kapitalining ortishi yoki kamayishiga sabab bo'ladi.

Ushbu bog'liqlik korxonaning moliyaviy holatini to'liq tahlil qilish, uning barqarorligini baholash hamda boshqaruv qarorlarini asoslash imkonini beradi.

Moliyaviy hisobot elementlarining ahamiyati

Moliyaviy hisobot elementlarining to'g'ri aniqlanishi va baholanishi:

- korxonaning faoliyatini tahlil qilishni osonlashtiradi;
- foydalanuvchilarga ishonchli axborot beradi;
- boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asos bo'ladi;
- soliqqa tortish va investitsiya siyosatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;
- xalqaro standartlarga muvofiqlikni ta'minlaydi.

Shunday qilib, har bir element moliyaviy hisobot tizimining ajralmas qismi bo'lib, ularning to'g'ri tan olinishi korxonaning iqtisodiy holatini haqqoniy aks ettirish uchun zarurdir.

Xulosa

Moliyaviy hisobotning asosiy elementlari – aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlarning iqtisodiy mazmuni, ularni baholash tamoyillari hamda o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi.

Moliyaviy hisobot elementlari korxonaning moliyaviy holatini shakllantirishda, foydalanuvchilarga ishonchli ma'lumot taqdim etishda asosiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot doirasida moliyaviy hisobot elementlarining nazariy asoslari, ularning iqtisodiy mohiyati hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatidagi ahamiyati tizimli ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromad va xarajatlarning to‘g‘ri tan olinishi (recognition) va baholanishi (measurement) korxonaning moliyaviy holatini haqqoniy va xolis aks ettirishning asosiy sharti hisoblanadi.

Shuningdek, moliyaviy hisobot elementlarining o‘zaro uzviy bog‘liqligi buxgalteriya balansining fundamental tengligi orqali ifodalanib, korxonaning moliyaviy barqarorligi, to‘lov qobiliyati va rentabelligini baholashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Daromad va xarajatlardan orqali shakllanadigan moliyaviy natijalar esa kapitalning o‘zgarishiga bevosita ta’sir ko‘rsatib, korxonaning faoliyatining samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Xalqaro amaliyotda, xususan, International Accounting Standards Board tomonidan ishlab chiqilgan Konseptual asosga muvofiq, moliyaviy hisobot elementlarini aks ettirishda sifat ko‘rsatkichlari — dolzarblik (relevance) va ishonchlilik (faithful representation) ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, moliyaviy axborotning taqqoslanishi, tushunarli va o‘z vaqtida taqdim etilishi ham muhim talablar sifatida qaraladi. Tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, ushbu tamoyillarga rioya qilish moliyaviy hisobotning shaffofligini oshiradi va investorlar hamda kreditorlar uchun ishonchli axborot bazasini yaratadi.

Global iqtisodiy integratsiya sharoitida milliy buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish, xususan IFRS talablarini joriy etish, korxonalarining investitsion jozibadorligini oshirish, xorijiy kapitalni jalb qilish va moliyaviy risklarni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, moliyaviy hisobot elementlarini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. IASB – International Accounting Standards Board. Conceptual Framework for Financial Reporting.
2. Gray S.J., Nobes C. Financial Accounting: International Context.
3. Elliott B., Elliott J. Financial Accounting and Reporting.
4. Do‘smuratov R.D. Audit asoslari.
5. Hamdamov B.Q. Buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyoti.
6. IFAC – International Federation of Accountants. International Standards and Guidelines.